

FITXA DE LA FOSSA COMUNA DE MANACOR.

Municipi: Manacor.

Indret:

Fossa 1.- Pla de Son Mas, antic cementiri municipal. En l'actualitat està totalment remodelat i és un parc públic amb un teatre i la caserna de la policia local.

Fossa 2.- Solar en què es varen fer les fogueres. Situat davant la fossa del punt anterior. En l'actualitat, l'espai l'ocupen un carrer i un conjunt d'edificis.

Fossa 3.- Cementiri laic. Va ser eliminat quan es va remodelar l'espai per fer-hi el parc públic de què s'ha parlat anteriorment.

Fossa 4.- Son Coletes. El petit cementiri està inclòs dins el cementiri actual. Del que era ja no en queda res perquè els nínxols actuals s'excavaren en profunditat sobre el terreny que ocupava originàriament. Sembla que les despulles puguin estar dins l'ossera d'aquest cementiri.

Fossa 5.- Es riu de Porto Cristo.

Fossa 6.- Ses Coves Blanques, platja de Porto Cristo.

Fossa 7.- Plaça i platja de Porto Cristo.

Fossa:

Fossa 1.- Civils i alguns militars republicans.

Fossa 2.- Civils.

Fossa 3.- Civils.

Fossa 4.- Civils, alguns militars republicans i les cinc infermeres que arribaren amb l'expedició de Bayo.

Fossa 5.- Soldats.

Fossa 6.- Soldats.

Fossa 7.- Soldats i civils.

Tipologia:

Fossa 1.- Impossible. Sembla que els cossos poden ser dins l'ossera de Son Coletes. Senyalitzar com espai de memòria.

Fossa 2.- Impossible. Senyalitzar com espai de memòria.

Fossa 3.- Impossible. Senyalitzar com espai de memòria. Sembla que els cossos poden ser dins l'ossera de Son Coletes.

Fossa 4.- Cal investigar-la.

Fossa 5.- Probable.

Fossa 6.- Probable.

Fossa 7.- Impossible. Senyalitzar com espai de memòria.

Desapareguts:

Fossa 1.- 105 persones identificades més una altra quantitat indeterminada de persones sense identificar.

Fossa 2.- Entorn de 100 persones que no es poden identificar.

Fossa 3.- 2 persones identificades.

Fossa 4.- 365 persones identificades més un nombre indeterminat de persones sense identificar.

Fossa 5.- 422 persones pendents d'identificació.

Fossa 6.- 2 persones pendents d'identificació. Molt possiblement, dins la platja n'hi hagi més.

Fossa 7.- Un nombre indeterminat de persones pendents d'identificar.

Investigació.- Antoni Tugores Manresa.

Actualització (Abril 2016).- Pedro de Echave.



Cementiri de Son Coletes.

LES FOSSES DE LA GUERRA CIVIL A MANACOR

Antoni Tugores Manresa

Introducció

La tasca d'establir la ubicació de les fosses que es crearen al llarg de la Guerra Civil a Manacor comporta una certa dificultat, ja que és molt possible que a més de les ja conegudes (Son Coletes, Cementeri de la carretera del Port, Cementeri d'en Déu, platja del Port) puguin existir més indrets on es van practicar enterraments de persones assassinades. Però la dificultat és superior si del què es tracta és poder certificar amb documents oficials fidedignes la localització de les despulles humanes d'aquelles persones, ja que no existeix un sol registre (municipal, Falange, militar, judicial, cementeri) que ens ofereixi dades mínimament fiables, si és que no ha desaparegut.

El grau de dificultat augmenta si tenim en compte que els enterraments es feien sistemàticament dins antics cementeris on hi havia nombrosos restes humans d'anys i èpoques anteriors amb la qual cosa es va produir una barreja de despulles humanes que, anys després, dificultaria notablement la tasca d'identificació d'uns i altres.

A més de tot l'apuntat fins ara, es varen produir una sèrie de fets – conscients o no- que fan encara més difícil conèixer la ubicació no ja de les fosses, sinó de les deixalles humanes, com intentarem explicar més endavant: la cremació de cadàvers, feta en una primera fase, amb la subsegüent escampada de calç viva per sobre del que podia quedar de les víctimes, és una d'aquestes causes, però no la única.

Poca fiabilitat dels arxius

Els arxius de Manacor (no es troben els del cementeri) no recullen un fet que tots els ciutadans, al marge d'ideologies, coneixien: la sistemàtica eliminació d'homes i dones a partir del dia 17 d'agost de 1936. Solament al Registre Civil, als llibres de les Defuncions, s'hi poden trobar documentades algunes –no totes- les morts. Però en cap dels casos explica les veritables raons de les morts ni tampoc el lloc de l'enterrament. A tall d'exemple, la mort del batlle de Manacor Antoni Amer Llodrà, ocorreguda el 29 de desembre de 1936, està inscrita⁴¹ únicament com a desaparició. Després de descriure la persona i el seu entorn familiar amb els formulismes habituals, el jutge municipal Martí Bonet Marcó i el secretari Llorenç Bosch Fullana fan constar que *"...desapareció de esta ciudad en la segunda quincena del mes de agosto de mil novecientos treinta y seis, según resulta del expediente incoado conforme al Decreto Ley de 8 de noviembre de 1936 y la orden de 10 del mismo mes y año, aprobado por auto del Sr. Juez de Instrucción de este partido en fecha veinte y cuatro del actual..."*. Tres anys després, l'1 de febrer de 1940, el jutge suplent Guillem Morey Muntaner i el secretari Llorenç Bosch Fullana inscrivien la defunció d'Antoni Amer Llodrà, de 57 anys (havia mort als 54). L'acte de defunció és un cúmul d'inexactituds o falsedats. Diu l'acte que

⁴¹ La inscripció de desaparició es va realitzar al Registre Civil el 24 de desembre de 1937, amb el número 234, quan era pública i notòria la seva mort.

deixa sis fills, entre ells en Jaume, que havia mort el 25 d'agost de 1936. Però no acaba aquí: situa la data de defunció el dia 28 de desembre de 1936 (la data podria ser vàlida i demostra que algú duia un perfecte control dels executats). La prova del muntatge basat en la falsedat del sistema apareix tot seguit quan explica la causa de la seva mort: "*...a consecuencia del desembarco de Mallorca, según resulta del expediente instruido al efecto y su cadáver recibió sepultura en el cementerio de Manacor*". Abans reconeixia el 28 de desembre com a data de la mort i, tot seguit registra el desembarcament (que s'havia acabat el 4 de setembre) com a la causa. La darrera falsedat: el cadàver d'Antoni Amer no va rebre sepultura al cementeri de Manacor (aleshores el cementeri era el de la carretera del Port), sinó a Son Coletes, un antic cementeri convertit en lloc d'extermini. Aquesta de la mentida sistemàtica és la constant dels documents "oficials" que ens obliga a desconfiar i a haver de cercar altres fonts complementàries.

Els tres cementeris

Potser aquest sigui un cas únic en tota la nostra geografia. Manacor comptava amb dos cementeris en actiu el 1936, propers al nucli de la població, i un altre d'antic i inactiu, tancat als enterraments gairebé des d'un segle enrere: Son Coletes. Fos per motius de discreció (Son Coletes es troba a més d'un quilòmetre de la ciutat) o de necessitat de més espai (els assassinats eren massius els primers dies que seguien al desembarcament de Bayo) el què és cert és que després dels primers dies d'execucions al cementeri catòlic municipal (dies 17, 18, 19 i 20 d'agost) es van anar realitzant els afusellaments i posteriors enterraments a Son Coletes, encara que no exclusivament. Si es tractava d'una mort exemplar, es realitzava al cementeri catòlic i, precisament per la seva exemplaritat, davant d'un públic nombrós.⁴²

Son Coletes

L'antic cementeri, que curiosament en l'actualitat torna a ser el cementeri oficial de Manacor, encara que molt ampliat, queda dins l'imaginari popular com el pitjor lloc d'extermini de Mallorca utilitzat pels rebels al llarg de la guerra i per aquest motiu, de qualque manera ha esdevingut un símbol de la repressió feixista. No es sap amb exactitud el nombre de víctimes que s'hi enterraren, però aplicant un principi de prudència, podríem situar-lo en torn a les 700/800; així ho indica, per altra banda i entre altres fonts el testimoni d'un falangista, Francesc Darder.⁴³ I malgrat això, no hi ha documents oficials que es refereixin

⁴² Pere Mus i López contà al col·leccionable "Memòria Civil" del diari *Baleares* del 15 de juny de 1986 que molta gent manacorina acudia als afusellaments. "Tot fent camí, els uns arrossegaven els altres (...) La gent té una curiositat morbosa envers la mort". I tot seguit recordava l'execució d'un aviador que trobaren dormit a Porto Cristo el dia 4 de setembre, quan els homes de Bayo havien reembarcat. "Tota la vida recordaré l'espectacle. La víctima va ser un al·lot d'uns vint-i-tres anys, al qual acusaven de ser l'aviador que havia tirat una bomba que no explotà sobre l'església dels Dolors de Manacor. Vestia tot de blanc, fins i tot les espadenyes eren blanques (...) El detingueren a una caseta del Port i el passejaren, triomfalment, pels carrers del poble. Ho record amb una nitidesa absoluta: la gent l'insultava i ell caminava emmanillat enmig d'un grup de legionaris i al costat d'un ca de presa (...) l'emportaren al cementiri acompanyat per cinc-cents o mil persones que anaven de festa"... El seu testimoni acaba amb una descripció esfereïdora de l'execució.

⁴³ En una entrevista apareguda a la publicació *Perlas y Cuevas* del 4 d'octubre de 1986, Francesc Darder Riera, un dels falangistes històrics (tenia el núm. 12 de la *Vieja Guardia*), reconeixia que "Per Son Coletes hi passaren entre 700 o 800 persones, però no hi hagué més de cent manacorins entre els morts".

mai a Son Coletes. El que esmenta habitualment el Registre Civil, secció Defuncions, són els tòpics de sempre: “*Murió en la pasada lucha contra el marxismo*”; “*Desapareció a consecuencia de la lucha nacional contra...*”; o més envitricollat, “*A consecuencia de resultas de la pasada lucha...*”, “*Debido al desembarco de los rojos...*”, “*Desapareció en la segunda quincena de agosto...*”. O, amb més cinisme “*Fue puesto en libertad...*”. Aquesta és la realitat amb la que es troba l'investigador: un mur de falsedats, tòpics i inexactituds. En definitiva, poques dades fiables, que obliguen a llegir sempre entre línies i que solament es pot contrastar amb la documentació oral, cada cop més difícil per raons òbvies.



Manacor i actual cementiri de Son Coletes.

Potser intentar reconstruir el passat d'aquest cementeri ens ajudi a trobar explicacions al què pogué succeir amb les víctimes de la guerra, justificant la dificultat en trobar-les al dia d'avui. Des de 1313 es venien produint enterraments dins l'església de Manacor i terrenys contigus⁴⁴. Fins la desaparició de l'esclavitud hi havia quatre llocs d'enterrament: l'interior de l'esmentada parròquia, el “Fossar del poble”, el “Fossar dels *catius*” i l'església dels Dominics. Els dos fossars s'ubicaven a l'exterior immediat del temple parroquial, segons l'historiador Antoni Truyols⁴⁵. Dins el temple s'hi enterraven els clergues, la gent benestant i els confreres. Tot i que el rei Carles III, el 1787, havia determinat clarament que s'enterràs “*fuera de las poblaciones*” i suggeria aprofitar les ermites que hi havia als afores. Carles IV, el 1804 publicava noves

⁴⁴ A l'església parroquial de Manacor hi ha una làpida que correspon a l'enterrament del rector Bernat Puigsec que data del 1313.

⁴⁵ Segons Joan Riera Dalmau, a la “*Historia de Manacor, Siglo XIX, 2ª parte*”, pàg. 237, sobre el 1950 es va obrir una sèquia per a la instal·lació subterrània de cables entre l'església i l'antiga Fonda Femenias, situada a escassament deu metres del temple. La sèquia, que anava de la Plaça Weyler fins al campanar, passant per davant de la rectoria, feu aflorar gran quantitat de despulles humanes.

disposicions que justificava en raons sanitàries. Manacor no va atendre mai la normativa reial malgrat les repreensions de la superioritat.⁴⁶

En el mes de maig de 1820, una nau provinent de Tànger va ancorar a la costa de Son Servera i deixà un cadàver a terra. Un pastor aprofità la capa amb què havien cobert el cos i, pocs dies després el pastor també havia mort, escampant la pesta bubònica a Artà i Son Servera. El 8 de juny s'havien produït més de quatre-cents morts en aquella zona. El llibre d'Actes Municipals de Manacor corresponent als anys 1820-1829 recull que el dia 23 de juny s'encarregava la construcció d'un cementeri en un terreny de 5.552 m² (poc més de mitja quarterada), però no en documenta la compra. Davant de les urgències i amenaces de les autoritats superiors, no es va esperar la seva construcció per a començar els enterraments: el 13 de juliol Agnès Estelrich Caldentey va ser la primera persona inhumada, curiosament quan ja havia passat la pesta. El 1820 es varen registrar a Son Coletes cinquanta-sis enterraments d'adults. No s'havien construït tombes ni capella, tan sols s'havia voltat la finca de paret seca.

Un carro portava els cadàvers a enterrar a Son Coletes generalment sense taüt; llavors el carro quedava a la intempèrie fins que el 29 de juliol de 1822 l'Ajuntament disposà que romangués a l'Hospici, edifici construït pel sacerdot Pere Llull Poquet, conegut popularment com Capellà Pere.⁴⁷

El dia 1 d'octubre de 1823 el rei Ferran VII disposà que declarava “...nulos y sin valor los actos del gobierno llamado constitucional...” i d'aquesta manera derogava la normativa d'enterrar fora dels temples. Així que es deixà d'enterrar a Son Coletes aquell mateix any. En total hi romandrien enterrades 129 persones adultes a més dels infants, dels que no en sabem el número perquè es duia un registre a part que no hem localitzat. Ja mai més els manacorins tornarien a sentir parlar d'aquell cementeri fins a l'arribada del 1936. A l'inventari de béns municipals de 1933⁴⁸ consta un terreny rústic de mitja quarterada destinat a l'enterrament en temps d'epidèmies, fent constar que passà a ser propietat de l'ajuntament, encara que no es pot manifestar el títol de domini.

La situació geogràfica del recinte del cementiri de Son Mas, que resultava sanitàriament perillosa per a la població, havia estat denunciada gairebé des de l'inici de la seva activitat o abans, fins i tot. Per això, la corporació local decidí, el 4 de gener de 1946, traslladar els enterraments a un nou cementeri, més allunyat de la població i amb millors condicions sanitàries i higièniques. L'1 de maig de 1947 es presentà la memòria del projecte sense nomenar el lloc on s'ubicarà el futur cementeri. Poc després es conegué que el terreny triat seria el de Son Coletes i per això s'havien d'adquirir els terrenys confrontants, ja que l'antic terreny tan sols disposava de 5.552 m².

⁴⁶ El batlle constitucional de Manacor rebia un comunicat comminatori per part del delegat reial Guillem de Montis. AHMM, any 1804.

⁴⁷ Joan Riera Dalmau, obra esmentada, pàg. 238

⁴⁸ AHMM: Inventari general de béns, drets i accions patrimoni de l'Ajuntament de Manacor, any 1933. Expedient 703/11.

El 22 de novembre de 1953 s'inaugurava el nou cementeri, a Son Coletes *"intentando imitar el efecto imponente de los cementerios de Pisa y Génova"*⁴⁹ De moment, l'antic cementeri quedava sense enderrocar, encara que la majoria de monuments funeraris –públics i privats- eren traslladats a Son Coletes.



Cementiri de Son Coletes, 1936. Dibuix de Llodrà.



Son Coletes, 1956.

⁴⁹ Memoria del cementeri de Son Coletes, signada per l'arquitecte José de Oleza.



El cementiri de Son Coletes actualment. El requadre vermell indica l'espai que ocupava l'antic cementiri dins el l'actual recinte. En blau, la part de fossa exterior, ocupada ara per un cementiri privat.

El cementeri del Pla de Son Mas

Manacor disposava d'un cementiri per a casos d'epidèmies —és com els documents es refereixen a Son Coletes a partir de 1823- però els seus governants eren conscients de la necessitat d'un espai, als afores del poble, capaç d'absorbir un centenar aproximat de defuncions anuals, ja que els espais dels dos temples (Reial Parròquia de Santa Maria i convent de sant Vicenç Ferrer) es trobaven ja molt saturats. I malgrat aquella necessitat reconeguda, no consta que es fes cap intent d'adquisició de terrenys per a tal finalitat. L'ocasió arribà el 1835, amb la I Guerra Carlista. Manacor va ser l'únic poble illenc que visqué l'alçament carlí, conegut com *Sa Llorençada*, *Es Rebumbori* o *Es Renou*. Es deia així per haver-se produït la vigília de la festivitat de sant Llorenç; la revolta acabà dos dies després amb l'arribada de les tropes lleials a la regent Maria Cristina, amb la consegüent derrota dels carlistes manacorins, molt nombrosos, que comptaven amb el suport de bona part de la gent benestant del poble, de la majoria del clergat i dels pares dominics. Aquell aixecament ultraconservador acabà amb un assassinat i quatre condemnes a mort. Entre els carlistes que van ser posteriorment perseguits s'hi trobava el rector Bordoy⁵⁰, a qui es van confiscar unes terres d'una extensió d'una quarterada i mitja als afores de Manacor, en un terreny pla, a la cruïlla dels camins de Son Carrió i del Port de Manacor.⁵¹ El terreny provenia d'una deïxa i ja havia estat sol·licitat per l'Ajuntament el 1832. El rector havia contestat que

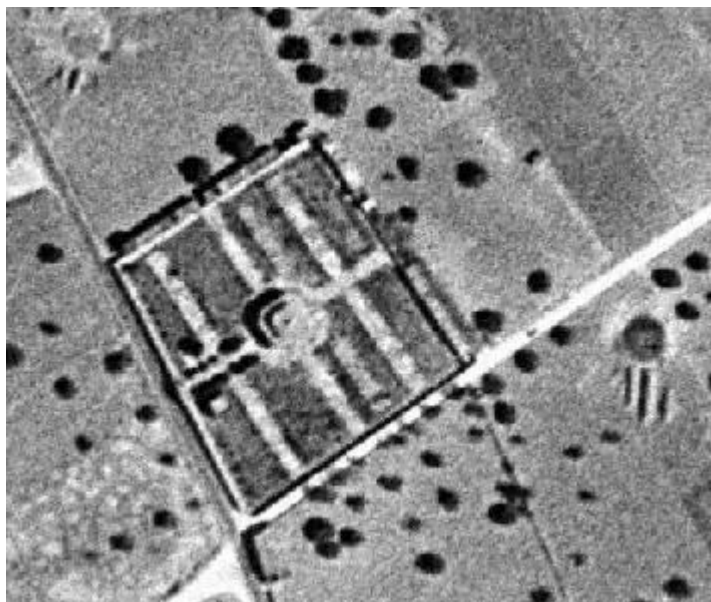
⁵⁰ El rector Miquel Bordoy era natural de Felanitx i ja no es trobava a Manacor el 10 d'agost de 1835; feia dies havia hagut de partir desterrat. Pocs anys després moriria a Cartagena, lluitant contra les tropes liberals.

⁵¹ Arxiu Històric Municipal de Manacor (AHM). La relació de béns municipals de 1933 contempla la propietat sobre el que era aleshores cementiri catòlic municipal, indicant que pertanyia a l'Ajuntament des del 1835 "...en virtud del auto del Sr. Administrador Bayle General interino del Real Patrimonio..." sense que consti un acte de compra.

aquell no era un lloc ideal, ja que per la seva situació, a l'est del poble “...los vientos del verano traerían sobre la población miasmas que podrían perjudicar la salud...”⁵²



Recinte del cementiri de Son Mas, 1915



Cementiri de Son Mas, 1956.

⁵² J. Riera Dalmau, obra esmentada, pàg. 245



El cementiri del Pla de Son Mas , avui. L'ocupen el teatre municipal, les instal·lacions de la Policia local i un parc públic. La línia blava marca l'espai que ocupava l'antic cementiri.

Desterrat el rector Bordoy, es va beneir el nou cementeri el 22 de novembre del mateix 1835. Tres dies després s'enterrava el primer difunt, un infant. El 27 era enterrada una dona de 104 anys, Catalina Torrents, de malnom Busca. El cementeri no disposaria de capella fins al 1859. El que sabem pels documents és que els morts eren enterrats en terra, sense taüt. Ho confirma que el 1859, el fesser demanava un taüt nou per als infants ja que el que s'utilitzava pel trasllat havia desaparegut i un altre per als adults ja estava inservible.⁵³

Aquest era el cementeri únic per als ciutadans catòlics quan arribà el 1936, oblidades ja les pràctiques d'enterraments als temples, als fossars contigus a les esglésies i a Son Coletes, que no deixava de ser una petita tanca de mitja quarterada on els cabrers hi duïen el seu ramat a pasturar i per aquest motiu, el 1922, un regidor manacorí feu un crit d'alarma i l'ajuntament decidí instaura-hi una creu de ferro ben al mig que indicàs quin tipus de terreny era aquell. Bé, en realitat hi havia un altre lloc d'enterrament.⁵⁴

El 5 de novembre de 1963 el governador, Plácido Álvarez Buylla, aprovava el tancament del cementeri del Pla de Son Mas, previ informe favorable del bisbat. Al seu escrit s'hi escola un notable error –un més entre la paperassa oficial- quan assegura que se li ha presentat una acreditació del darrer enterrament, de Mateu Fons Esteva, el 28 de maig de 1964, un any després de l'escrit del governador. Un error més. La mort de Mateu Fons havia ocorregut deu anys abans, el 1954, el que prova que durant sis mesos es van

⁵³ Ib. Pàg. 251

⁵⁴ AHM de Manacor, Llibre d'Actes Municipals de 1922

enterrar els difunts indistintament als dos cementeris.⁵⁵ El 5 de juny de 1964 el batlle emet un ban comunicant la clausura oficial del vell cementeri “...*con el fin de que las familias de los inhumados y personas interesadas, puedan adoptar las disposiciones convenientes a su derecho, hasta el día 30 del presente mes...*” L'Ajuntament, per la seva banda, ordenà una arreplegada general de despulles humanes que varen ser dutes a l'ossera –fossa comuna- del nou cementeri de Son Coletes. Rafel Muntaner, ex-batlle de Manacor i regidor els anys seixanta/setanta confirma que la neteja es feu a consciència i que, anys després, per altres motius, quan es va haver de fer una excavació dins el recinte, es trobaren làpides i altres elements funeraris, però cap despulla humana.

Una vegada posat d'acord l'ajuntament amb el rector i el bisbat (14 de juliol de 1966), es va procedir a tomar l'antic oratori i aplanar el solar. Pocs anys després es començaria la construcció d'un edifici firal (convertit avui en caserna de la Policia local), el Teatre de Manacor i un parc infantil. Aquesta és la realitat actual.

El tercer: el cementeri laic conegut com “Cementeri d'en Déu”

Regnant Amadeu de Saboya, el 1871, es va donar compte a la corporació local d'una disposició del governador, en el sentit d'obligar als ajuntaments a disposar d'un lloc separat, dins el mateixos cementeris, per donar sepultura a les persones d'altres religions i creences. A finals de maig de 1883 l'ajuntament de Manacor acordà comprar un petit terreny contigu al cementeri de Son Coletes, en un terreny a expropiar⁵⁶. Però no va ser fins el 10 de març de 1884 quan s'acordà l'expropiació i una indemnització de 100 pessetes “...*por los perjuicios que le hubieran causado*”.⁵⁷ Adquirint un minúscul terreny adossat al Pla de Son Mas, a l'extrem més llunyà del poble, ran del camí de Son Carrió, on hi tenia l'entrada.

És imprescindible fer dos mots sobre aquell petit recinte funerari que va ser batejat popularment “d'en Déu” degut, precisament, al seu primer estadant declaradament ateu, Mateu Valcaneras Gomila. Aquest home es mostrà sempre tan acèrrimament anticlerical que la mala bava popular li atorgà el sobrenom de *Déu*. Veient que la seva mort era imminent, el dia 1 de març de 1884 Mateu Valcaneras, *en Déu*, féu anar al seu domicili del carrer del Retir número 4 el notari Miquel Morey. Amb tota la lucidesa, a les darreres voluntats Valcaneras demanava morir fora del si de l'Església Catòlica. Actuà de testimoni Llorenç Galmés *Marit*. La seva decisió va ser decisiva per a l'ajuntament, presidit per Antoni Jaume Ballester, que es mostrà sensible a la petició de Valcaneras i es decidí d'una vegada fer el petit cementiri laic per donar l'opció de ser enterrades fora del cementiri catòlic aquelles persones que així ho desitjassin.⁵⁸ Quan poc temps després morí Mateu Valcaneras, va ser

⁵⁵ Es tracta d'un error evident i involuntari. El document a partir del qual emet el governador el seu escrit d'aprovació de tancament del cementeri està basat en un certificat realitzat per l'arxiprest de la parròquia dels Dolors de 17 de setembre de 1963 on fa constar que el 28 de maig de 1954 havia estat enterrat “cristianament el cadàver de Mateu Fons Esteva de vuitanta vuit anys” i que aquest havia estat el “...*último enterramiento en el Cementerio viejo, Católico y Municipal de ésta...*”

⁵⁶ Ib. Pàg. 242

⁵⁷ Ib. Pàg. 242

⁵⁸ *Perlas y Cuevas* de 21 d'octubre de 1993, pàg. 12

enterrat al nou recinte funerari que es va dir indistintament *d'en Déu, laic, civil, dels protestants, dels lliurepensadors* i també, anys més tard, *dels penjats*, ja que els suïcides eren considerats morts fora de l'Església i era prohibit enterrar-los en un recinte sagrat. El què és cert és que fins al 1936 eren més aviat poques les persones que havien estat enterrades al cementeri laic i que el petit monument funerari que recordava al seu interior al seu primer estadant, Mateu Valcaneras, havia estat manipulat de tal manera que s'havia convertit en un insult al lliurepensador del segle XIX.

El tancament de l'antic cementeri del Pla de Son Mas comportà igualment el desmantellament del cementeri laic. Desconeixem el que es van fer amb les despulles, encara que és força difícil que es mesclassin amb les restes "catòliques" a la fossa comuna. A l'actualitat, en aquell lloc hi ha un petit monticle de terra d'uns set/deu metres d'alçada, sembrat d'arbres i arbusts, i està integrat dins el mateix espai del Parc Municipal, a la part més allunyada de l'avinguda del Parc i pròxima a la carretera de Son Carrió.



Al final del camí, al costat esquerre, hi havia el cementiri den Deu. Fotografia de 1915.

Les fosses de Manacor

En arribar la guerra civil el juliol de 1836, no es produïren assassinats ni afusellaments inicialment, fins que arribà l'expedició del capità Albert Bayo. El 16 d'agost, de matinada, el primer desembarcament es produïa dins el terme de Manacor, a l'altura de Cala Anguila i en seguiren d'altres a Porto Cristo, Cala Petita, Cala Morlanda, Cala Moreia i Sa Coma. L'alarma que generà aquest fet a tota l'illa provocà dins les forces rebels, que dominaven militarment tot el territori mallorquí, el temor que els republicans poguessin sumar-se als desembarcats. I més encara quan s'havia assegurat que s'estaven preparant tres columnes a Mallorca per a suport als expedicionaris, amb dos mil homes cadascuna. Es tractava de les columnes Amer, Oliver i Óleo, a Manacor, Felanitx i Artà respectivament. El primer es trobava amagat, exiliat el segon i pres el tercer a la presó de Manacor. Fos aquest temor –o potser va ser tan sols un pretext- el dia 16 d'agost s'iniciaren detencions massives a Manacor i als pobles del voltant.

Degut a què la presó comarcal es trobava amb 135 presos el 17 d'agost,⁵⁹ les autoritats militars donaren l'ordre d'executar tots els presos manacorins i que anaven arribant dels pobles del voltant, davant la impossibilitat de tancar-los a tots.⁶⁰ Solament alguns tengueren la sort d'ingressar en la presó, els altres foren conduïts al cementiri del Pla de Son Mas, escassament a cent metres de les darreres cases del poble, a la barriada de Baix des Cós per a la seva eliminació. S'assegura que un altre mòbil per aquesta execució massiva era la ràbia perquè havien començat a arribar a Manacor les primeres víctimes nacionals del front de Porto Cristo: els manacorins Jordi Sureda, Salvador Juan, Pere Riera, Joan Segura, el falangista Antoni Pascual Lliteras i el requeté Martí Bassa (tots ells amb carrers dedicats al seu honor a l'actualitat al poble de Manacor) a més del contramestre de Porto Cristo Joan Vidal i els guàrdies civils Jaume Cursach i Sebastià Campins, víctimes de l'explosió d'una bomba.

Fos pel motiu de la por al quintacolumnisme o per la ràbia i la necessitat de la revenja, el que és cert és que el dia 17 es va executar un número important de detinguts (les fonts tant nacionals com republicanes coincideixen en assenyalar unes dues centes persones). Totes elles varen ser assassinades (cap d'elles havia tengut un judici previ) vora la paret del cementiri, exactament a la cruïlla dels camins del Port i de Son Carrió. Les víctimes es trobaven vora la paret d'una casa distanciada uns 3,5 metres del mur del cementiri. Els que disparaven ho feien des de la part del mur que tancava el recinte funerari.

⁵⁹ Presó Provincial de Palma. Arxiu. Expedient de la Presó de Manacor

⁶⁰ Al llarg de molts d'anys es va assegurar –testimonis de dreta i esquerra- que havien netejat la presó de Manacor el dia 17 d'agost, després que el batlle, el Capità J. Jaume Rosselló, Capità Jaume, informàs al cap militar de les forces nacionals de la impossibilitat de ficar més gent a la presó. "*Cárceles vacías*", es deia que havia manat el coronel Ramos Unamuno. Als documents de la presó de Manacor consultats recentment a la presó de Palma (els de Manacor van desaparèixer fa alguns anys) es pot assegurar que aquesta llegenda és falsa, ja que els presos que eren a la presó el 17 d'agost de 1936 no van ser trets, sinó que s'incrementaren en vint-i-cinc més. De la relació nominal dels privats de llibertat que eren a la presó de Manacor els dies 15, 16, 17 i 18 d'agost, varen ser pocs els que moriren, sempre en dies o mesos posteriors. El que succeí és que la majoria de les persones que es feien preses –gairebé totes elles- no passaren ja per la presó sinó que varen ser dutes directament al lloc dels afusellaments massius.

No era fàcil enterrar un nombre tan elevat de cadàvers⁶¹ i més encara quan anaven arribant més víctimes nacionals de la guerra. Així que es va decidir que es fessin tres grans caramulls⁶² i pegar-los foc. Una vegada regats amb benzina, els cossos començaren a cremar mentre alguns familiars hi acudien a veure si hi havia els seus ésser estimats. Cremaren al llarg de varis dies i, finalment, els tres caramulls, situats ben al davant del frontal de l'antic cementeri, escassament a uns deu metres, vora l'angle pròxim a la cruïlla de camins, varen ser tapats amb calç viva. D'aquesta manera es pretenia eliminar el rastre i l'olor del que podia quedar dels cossos.

La decisió d'escampar calç⁶³ venia motivada per la necessitat d'esborrar unes evidències i també perquè cada dia, fins al 24 d'agost, es feien noves execucions al mateix indret, encara que no tots anaven a parar a les fogueres. Segurament també varen pesar les queixes dels veïnats més propers al cementeri, que protestaven de l'horrible pudor de carn cremada. I a això s'hi havia d'afegir la impossibilitat de fugir de casa i anar-se'n a fora vila, perquè en aquest cas podien ser considerats traïdors o desafectes al nou règim, segons les disposicions ben explícites de les noves autoritats que prohibien per una banda fugir de casa i per l'altra, tancar les portes i finestres (per evitar els possibles atemptats) amb la qual cosa la gent no podia evitar sentir l'estrèpit dels trets i la terrible fetidesa que portava l'aire.

Quant a les noves execucions que es realitzaren a partir del 18 d'agost (en nombre sempre molt inferior a les del dia 17), els cossos eren afegits a les fogueres encara enceses o bé en gavetes realitzades dins el cementeri i al cementeri laic. Qui sap si per les queixes dels veïnats o per raons de més discreció, les autoritats disposaren un canvi de lloc per a les execucions. El lloc elegit, fou a partir d'aleshores –encara que es va produir alguna excepció- Son Coletes, el cementeri dels empestats, molt més llunyà del nucli poblacional. El del Pla de Son Mas, vora el poble, ja seria utilitzat tan sols per l'enterrament dels difunts de mort natural, així com per a les víctimes nacionals i també per a alguna execució, considerada exemplar.⁶⁴

⁶¹ A l'autor d'aquest informe li sembla excessiu el número de dues-centes persones, ja que sumant el nombre de manacorins desapareguts el dia 17, més els portats de pobles de Mallorca com Son Servera, Sant Llorenç, Porreres i Algaida arribaríem a un centenar. Hi ha la possibilitat, però, que a les víctimes mallorquines s'hi sumassin els milicians capturats a la zona de guerra, que tenien la desavantatge de no conèixer el terreny i en ocasions eren presa fàcil.

⁶² La dada ens va ser confirmada per fonts pròximes a algunes víctimes republicanes (Pere Estelrich Riera, viu a l'actualitat), però també va ser ratificada pel falangista Francesc Darder Riera (veure *Perlas y Cuevas* de 4 d'octubre de 1986); per Gabriel Riera Barreiro, militar nacional aleshores que transportava ferits a diari entre Porto Cristo i Manacor (Antoni Tugores. *La Guerra a casa*, pàgina 72) i igualment per Pere Adrover Rosselló, militant sempre de partits de dreta, que presencià aquell espectacle que mai ningú no pogué esborrar de la seva retina. La mateixa xifra maneja l'escriptor francès Georges Bernanos, autor de *Les grands cimetières sous la lune*, pàg. 422 i pare del falangista i dragó de Rossi, Yves Bernanos. És aproximadament la mateixa xifra que esmenta el P. José Marzo en una carta adreçada al P. Constantí Bayle, el 15 de juliol de 1938; testimoni que recull l'historiador Massot i Muntaner a la pàg. 105 de *La Guerra Civil a Mallorca*.

⁶³ Al llibre d'Actes Municipals de l'Ajuntament hi ha documentades compres de calç molt freqüents al llarg dels darrers mesos de 1936.

⁶⁴ A *La història robada*, pàg. 274-275, es fa referència –a partir de les paraules de Pere Mus- a la mort del jove aviador de 23 anys, de nacionalitat txeca, del que hem parlat abans. La seva mort fou tot un espectacle i un esdeveniment popular. Tan celebrat, que no calia portar-lo a la zona dels clots de les graveres de Son Coletes, tan llunyana. Posats a donar facilitats a la gent delerosa de sang, millor a prop del poble". Pere Mus i López conta aquell episodi dins del col·leccionable *Memòria Civil* del diari *Baleares* del 15 de juny de 1986.

Les nombroses execucions de finals d'agost i del mes de setembre de 1936, ja es realitzaren a Son Coletes. I gairebé totes les que hi hagué fins a final de la guerra, incloses les morts "justificades" per consells de guerra, les úniques que deixen constància del lloc. Tret de les realitzades després d'un judici, les morts i desaparicions queden sempre envoltades per la poca concreció, per eufemismes i per frases buides i fetes a mida com les que esmentàvem a la primera pàgina.

A totes les víctimes manacorines o mallorquines que varen ser executades a Son Coletes al llarg d'aquells mesos s'hi han d'afegir les persones que varen ser assassinades per fora vila i que, quan eren trobades, eren dutes també al cementeri existent baix del puig de Santa Llúcia, Son Coletes. Però potser el nombre més important de víctimes enterrades en aquell lloc es degui a les captures de presoners de les tropes de Bayo. Està perfectament documentada per la premsa i literatura feixista la conducció a Manacor de 43 persones detingudes a Porto Cristo el dia 31 d'agost de 1936, després d'una operació coordinada pel capità Enrique Esquivias Zurita, amb el suport de la Legió i la Infanteria. Els presoners foren capturats en una casa que els expedicionaris de la Generalitat ocupaven a Porto Cristo. El militar, decidí que els presoners i els ferits que hi havia entre ells, fossin conduïts a Manacor. Francesc Ferrari Billoch ho conta així: *"Los prisioneros fueron conducidos a Manacor (...) Manacor vio llegar, en medio de un silencio impresionante – 'Silencio, pasa la carroña, impuso una voz de mando'– aquel montón de miseria humana: hombres desarraigados y famélicos, con ojeras de miedo y visión de pesadilla [...] sucios, rotos, sin uniforme que indicase en tanta miseria física un prurito de organización miliciana [...] la Guardia civil inicia un registro en los bolsillos de los comunistas. Va saliendo parte del producto de su rapiña [...]. Todavía Manacor siente en su alma generosa la dulzura de la compasión y el Sindicato Obrero Católico Femenino da de comer a los hambrientos. Al desaparecer, tras de la primera esquina, el pueblo vibra en un ¡Arriba España! ¡Viva Cristo Rey!"*⁶⁵ Els quaranta tres presos⁶⁶ foren ajusticiats o executats al cap d'unes hores.⁶⁷ Molta gent –dones, sobretot, i nins– anaren a sa Bassa a veure'ls abans de la partida cap a Son Coletes. Ferrari Billoch no deixa cap escletxa per al dubte sobre la fi d'aquells milicians: *"Ah, quien deba que haga*

⁶⁵ Francisco Ferrari Billoch, *Mallorca contra los rojos*, pàgs. 114-115.

⁶⁶ El setmanari manacorí *Voz y Voto*, de dia 5 de setembre de 1936, núm. 268, pàgina 3, en un article titulat "39 rojos" diu gairebé el mateix. La diferència de quatre persones pot estar motivada per una sèrie de mallorquins que van ser presos juntament amb els catalans. L'article parla de trenta-nou presoners que van ser duts a Manacor en dos camions. *"Al desaparecer los camiones tras las primera esquina, se lanzó un ¡Arriba España! que fue unánimemente contestado y aplaudido"*. En un altre article, de la mateixa pàgina, titulat "¡Viva España! ¡Arriba España!", escriu: *"...los que vinieron a conquistarla (Mallorca) baldón y hez de la sociedad, morirán en nuestras tierras; lástima que el canalla de Companys y su cuadrilla (...) no tengan el valor necesario para venir a probar el temple del pueblo mallorquín y el alcance de su ira cuando se le provoca"*.

⁶⁷ Existeix un document gràfic que demostra com els presos van ser exposats al públic a la plaça més cèntrica del poble, Sa Bassa, en al davant de l'antic local de la CEDA convertit en caserna de Falange. Al seu davant instal·laren unes taules amb joies, que els presos duïen (presumptament) a les butxaques. Alguns insinuen que els presos i les joies no tenien relació alguna. No oblidem que, en aquells dies, Falange recollia or i joies per a la causa nacional.

*cumplir la ley. La ley es dura, porque la ley ha de sanear, en una medida preventiva [...]. ¡Hay [sic] del vencido!*⁶⁸

Es sap, igualment, que un bon nombre dels expedicionaris de Bayo es van quedar a terra després la reembarcada feta atropelladament la matinada del 4 de setembre. L'enciclopèdia *"Historia de la Cruzada Española"*, en el tom quart, pàgina 305, parla de *"...240 prisioneros y una enorme cantidad de material..."*. El cap d'operacions nacional, Luis García Ruiz coincidia també en el mateix número de 240 presoners.⁶⁹ Altres fonts parlen d'un nombre semblant, un poc inferior, en torn als dos-cents. Entre els presos s'hi trobaven cinc infermeres de la Creu Roja, vengudes amb els republicans, que treballaven a l'hospital de sang de sa Torre Nova (Son Carrió) a pocs quilometres del campament base de Bayo a Sa Punta de n'Amer.

Altres informacions no són tan concretes pel que fa al número de presoners; el comandant militar de Mallorca, Aurelio Díaz de Freijó, felicitava el cap d'operacions del front de Manacor dient: *"...el enemigo batido, desmoralizado y en vergonzosa fuga ha abandonado la partida (...) dejándonos, además de numerosos prisioneros, un abundante material de guerra..."*. Per la seva banda, el comandant Ordovàs, feia constar al seu diari d'operacions de 4 de setembre, que havia fet 100 presoners.⁷⁰ Ordovàs era tan sols un dels caps nacionals. Ferrari Billoch escrivia a *"Mallorca contra los rojos"*, pàgina 147: *"Varios centenares de rojos no habían logrado reembarcar (...) una veintena de esos prisioneros suben a un autocar y bajo la vigilancia del teniente Sainz con varios carabineros y falangistas a sus órdenes, emprendemos el camino a Manacor"*. No parla d'on foren traslladats els presoners restants. És possible que, en altres camions, fossin duts al mateix indret dels vint primers.

Sebastià Pasqual,⁷¹ amitger de la finca de Sa Punta, lloc on s'establí l'estat major de Bayo, centre de decisions del comandament republicà durant els denou dies que durà l'expedició, assegura que tots els presos varen ser traslladats a Manacor. Aquest extrem no es pot assegurar ja que altres fonts apunten la possibilitat que molts d'ells perdessin la vida, el mateix dia 4, vora la platja de Sa Coma. Potser el testimoni més clar en aquest sentit sigui un article de Guillem Morey, quan afirma: *"Muchos centenares de aquellos pobres engañados yacen en la arena sepultados junto al mar"*.⁷² Però aquesta frase podria no referir-se necessàriament als presoners, sinó també als milicians

⁶⁸ Ferrari Billoch, lb. pàg. 115.

⁶⁹ García Ruiz, en un extens document que va escriure en data desconeguda, estant a Burgos entre març de 1937 i l'acabament de la guerra civil, titulat *"Datos para historiar el Movimiento Nacional en Baleares"*, aporta idèntica xifra. Reprodueix íntegrament aquest document Josep Massot i Muntaner al seu llibre *"El primer franquisme a Mallorca"*, entre les pàgines 55 i 98.

⁷⁰ Miquel Duran *"1936 en Mallorca"*, Vol. III, pàgina 495.

⁷¹ Sebastià Pasqual no es trobava a Sa Punta quan succeïren els fets, però va rebre tota la informació de l'antic amitger a la possessió, que visqué amb els desembarcats ja que l'estat major es va instal·lar a Sa Punta. Ell i els seus missatges els preparaven menjar i tenien esment de les bèsties i els ramats.

⁷² *"Voz y Voto"* de 26 de setembre de 1936, pàgina 2

morts al llarg de la campanya prop d'aquell indret i a l'hospital de la possessió de Sa Punta, al costat de la platja de Sa Coma.

Als presoners fets a Sa Punta s'hi han d'afegir els que l'exèrcit nacional va fer a Porto Cristo, entre tota aquella gent que havia quedat ignorant que els seus companys d'expedició havien reembarcat en direcció a Barcelona. No es pot concretar el nombre, però els documents són inequívocs i coincidents. Vegem el que declarava el tinent coronel García Ruiz, cap de les operacions contra Bayo: *"Todavía quedaban en casa Servera algunos rojos reacios, que las fuerzas del comandante Esquivias hicieron prisioneros..."*⁷³ No cal oblidar, però, que totes les manifestacions en temps de guerra tenen un component propagandístic i potser algunes xifres s'inflaven. El diari d'operacions de la columna de Porto Cristo parla tan sols de dos presoners a Casa Servera, a més de molt de material.⁷⁴ La columna del capità Vilanova va fer quatre presoners.⁷⁵ No hi ha constància, dins els documents militars publicats en el tom tercer de *"1936 en Mallorca"* de Miquel Duran, que al llarg dels dies posteriors al 4 de setembre es fessin més presoners. Tota la resistència republicana havia estat totalment anorreada el mateix dia del reembarcament de les tropes de Bayo. Encara que potser alguns presoners (gairebé amb tota seguretat les presoneress) no fossin executats fins l'endemà.

Que els presoners foren tots executats a un o altre indret, no hi ha cap mena de dubte. Convé recordar el telegrama de García Ruiz al Comandant Militar, Díaz de Freijó: *"Terminada campaña no pisa tierra de Mallorca ningún enemigo"*⁷⁶ La Comandància Militar, el mateix dia, emetia un altre comunicat que no deixa lloc a interpretacions benèvols: *"Nuestra maravillosa aviación, nuestras valerosas Falange y Milicias, las bizarras tropas mallorquinas, los veteranos abnegados del leal Cuerpo de Carabineros con el aliento patriótico, generoso y entusiasta de toda la población (...) han dado cima a su propósito de aniquilar a un enemigo cruel, rapaz y despreciable que con sus aviesos propósitos e instrumento de una entidad odiosa (la Generalitat) había puesto su inmundicia en el sagrado suelo de nuestra isla"*. Dins de l'imaginari popular tampoc s'ofereix cap possibilitat de supervivència a tots els que van ser presos. I per si quedàs un dubte, les paraules del periodista Felipe Ximénez de Sandoval, escrites el 5 de setembre de 1936, l'endemà del reembarcament: *"... Ya vamos creyendo en absoluto la noticia que nos dieron en Manacor que no había quedado ni un solo rojo, pues estamos ciertos que de haber quedado algunos estarían ahí ejercitándose al tiro al blanco"*⁷⁷ I encara més explícit, García Ruiz adreçant-se als manacorins el mateix dia 4 de setembre: *"... Pueblo de Manacor, hemos triunfado. Acabamos de derrotar a esa cuadrilla de bandidos que han osado pisar tierra mallorquina. Los que no han sido*

⁷³ "Historia de la Cruzada Española", tom IV, pàg. 305

⁷⁴ Miquel Duran, obra esmentada, pàg. 495.

⁷⁵ Ib. Pàg. 496

⁷⁶ "Correo de Mallorca" de 5 de setembre de 1936, pàg. 1

⁷⁷ "Correo de Mallorca" de 5 de setembre de 1936, pàg. 2

aniquilados se han entregado y los pocos que quedan serán fusilados allí donde se les coja".⁷⁸

Morts republicans en el camp de batalla

Les xifres de les baixes dels expedicionaris republicans són molt diferents segons les fonts consultades i tampoc hi ha unanimitat sobre el lloc o els llocs on varen ser sepultats els cossos. Sobre el camp de batalla es varen trobar gran quantitat de cadàvers una vegada les tropes de Bayo havien reembarcat. No hem trobat ni una sola font fiable que ofereixi una resposta sobre el lloc d'enterrament. Dins la memòria d'algunes persones hi ha gravat un fet: es va fer una gran foguera a Porto Cristo amb les despulles dels milicians republicans ja que moltes estaven en estat de descomposició perquè feia dies es trobaven en mig d'uns carrers que estaven a tir dels dos exèrcits. És possible que entre els morts hi hagués igualment algun nacional.

La qüestió més difícil és establir el número aproximat de víctimes, que va variant d'una o altra font segons els interessos propagandístics. García Ruiz parla de 1700 baixes causades a l'enemic "*Sólo en esta última operación (el reembarcament) costó a los rojos más de 1.700 bajas entre muertos y heridos*".⁷⁹ Altres fonts del mateix bàndol nacional, també militars, ens diuen que no hi hagué cap lluita. Al diari d'operacions d'Artilleria es diu que havien avançat "*... sin resistencia hasta Punta Amer pues las fuerzas enemigas habían reembarcado por la noche*".⁸⁰ No és gaire diferent el diari d'operacions de la Legió, 1^a Companyia: "*A las 8 de la mañana se dio orden de avanzar (...) sin existir ya enemigo enfrente*"⁸¹ I encara més, la segona companyia de la Legió mallorquina, comandada pel capità Llompart: "*... en avanzadilla, siete legionarios. Ni un tiro, ni un rumor (...) nadie respondía (...) al coronar el monte vieron que las trincheras estaban abandonadas*"⁸² "*... Ellos no dispararon un solo tiro porque estaban huidos (...) no tiramos ni un solo tiro, ni hubo combates*" afirmava el 1944 Albert Bayo, en la primera edició mexicana de "*Mi desembarco en Mallorca*"⁸³

Si hi ha una diferència tan gran entre les distintes fonts, fins i tot del mateix bàndol, és fàcil imaginar que la diferència es fa més gran quan es tracta d'avaluar el total de víctimes de la guerra a Mallorca durant l'expedició catalana. Encara resulta més difícil quan a hores d'ara no es pot dir amb exactitud quants van ser realment els expedicionaris, ja que trobem xifres que oscil·len entre 4.000 i les 14.000 i que els investigadors més prudents solen situar entre 7 i 10 mil. És més fiable, segons el prestigiós historiador José Luis Gordillo Courcières, la dada de soldats nacionals: 3.950. Les baixes nacionals estarien en torn a les 80. Gordillo arribava a aquesta xifra creuant tota la

⁷⁸ "Voz y Voto" de 5 de setembre de 1936, núm. 268, pàg. 1

⁷⁹ "Historia de la Cruzada Española", tom. IV, pàg. 305

⁸⁰ Miquel Duran, ib. pàg. 494

⁸¹ Ib. Pàg. 494

⁸² "Historia de la Cruzada Española", tom. IV, pàg. 305

⁸³ "Mi desembarco en Mallorca", reedició de Miquel Font editor (Palma, 2010) pàg. 155

informació directe i indirecte, a les que potser s'haurien de deduir baixes considerades nacionals (amb carrer dedicat a Manacor, fins i tot) quan en realitat eren elements republicans allistats (de manera forçosa) a les files nacionals i que moriren quan es passaven a les files dels desembarcats.⁸⁴

Les baixes republicanes són més difícils de concretar, segons el mateix historiador: *“Al parecer, ni se registraron nunca incorporaciones, ni se anotaron numérica o nominalmente los afeados”*⁸⁵. Azaña reconeixia 500 morts i molts de ferits. El comandament de Mallorca comunicava a Burgos que els republicans havien deixat uns 2000 morts en la fracassada empresa de la conquesta de l'illa. Queipo de Llano, histriònic i exagerat com era habitual, afirmava per Radio Sevilla que els “rojos” havien tingut 15.000 baixes. Provablement la xifra exacta no es podrà conèixer mai degut al descontrol de que parlava Gordillo Courcières, però podria situar-se entre la que donà el comandament nacional i la d'Azaña. El mateix Gordillo, l'home que ha estudiat amb mètodes més científics aquest afer afirma: *“Por procedimientos indirectos, puede deducirse que morirían unos 1.600, incluidos los más de 190 prisioneros pasados por las armas y medio millar largo causaría baja por herida”*.⁸⁶

Les 400 baixes del primer dia

Hi ha un capítol del que s'ha de parlar a aquest informe, malgrat és un dels més silenciats de la guerra. Curiosament no en feren mai referència ni els diaris de l'època ni tampoc els llibres “nacionals” que sortiren immediatament després de la desfeta republicana a Mallorca, en concret José Pérez Vengut, el P. Andrés de Palma i Francesc Ferrari Billoch, entre d'altres. És un fet controvertit, no solament pel que es refereix als detalls, sinó fins i tot per la seva pròpia existència. Es tracta d'una emboscada realitzada pels nacionals a la zona del Cap d'Es Toi, a Porto Cristo, més coneguda com Es Riuet; una zona popularitzada darrerament a la premsa degut a un pont polèmic. Segons un testimoni, el mateix dia 16 d'agost, quan les tropes republicanes que havien desembarcat al sud de la costa manacorina (Cala Anguila i s'Estany d'en Mas) arribaven horabaixando a Porto Cristo, havien de creuar necessàriament la zona de l'aiguamoll existent al Riuet.

⁸⁴ En concret es sap de dos, encara que es parla d'alguns més: Bernadí Roig Picó i José López Fernández. Per qüestions que desconec, però segurament de caire propagandístic (no es podia reconèixer que algú es volgués passar a un bàndol tan desacreditat per la premsa i ràdio rebel) no van ser considerats mai traïdors que es passaven a l'enemic, sinó “caídos”. D'aquesta manera, al primer se'l va inscriure a la paret exterior de l'església parroquial amb els “Caídos por Dios y por la Patria. Presentes!” i al segon se li dedicà el carrer que encara avui du el seu nom; l'antic carrer de Servera i més antigament del Bon Jesús. Els familiars d'ambdós no tengueren mai dubtes de quins eren els seus ideals i el seu bàndol, i tampoc de quin va ser el seu final. Pel motiu descrit abans, un i altre van ser enterrats dignament al cementeri catòlic municipal del Pla de Son Mas.

⁸⁵ José Luis Gordillo Courcières. Revista *Historia y Vida* de setembre de 1996, pàg. 108

⁸⁶ José Luis Gordillo Courcières. Revista *Historia y Vida*, setembre de 1996, pàg. 108



El Riuet, 1956. En vermell, la localització de l'indret on varen quedar enterrades les víctimes de l'emboscada.



El Riuet en l'actualitat.

El fet que l'episodi sigui reconegut d'una manera explícita per fonts de les dues bandes i que alguna en doni força quantitat de detalls, com el cap dels sacerdots castrenses de Mallorca, pare Mateu Nebot, a través de Ferrari Billoch a la *Historia de la Cruzada Española*, editada el 1941, fa pensar que la seva existència és certa; molt més, quan hi ha testimonis actuals i fiables que recorden el fet. Massot i Muntaner no parla en concret de la matança del barranc del Riuet, però sí que recorda el nombre de baixes confessades per

Bayo, quatre-centes vint-i-dues.⁸⁷ El cònsol Allan Hillgarth també comunica tres-cents morts republicans els primers dies. La font més detallada és l'esmentada de la *Historia de la Cruzada Española*: “Era preciso ahora una maniobra que empujase a la masa roja, casi fugitiva, hacia un sitio donde se le pudiese batir y aniquilar.” Es tractava d'empènyer aquells homes poc disciplinats cap al barranc del Riuet: “Batidos por los dos costados, los invasores fueron entrando en la trampa como si obedeciesen fielmente las órdenes de los jefes nacionales.” S'instal·laren tres metralladores a llocs estratègics: una vora l'actual Bar Doria, l'altra a prop de Can Muntaner (actual Can Salvador) i una tercera a l'altra vorera del Riuet.⁸⁸ Els milicians republicans, foren també localitzats per l'artilleria que ocupava la zona de les coves del Drac; “un diluvio de acero convirtió el escondrijo en una trágica fosa de la muerte. Los que no caían huían espantados y ya al descubierto quedaban bajo el fuego de los fusiles y de las granadas de mano de los heroicos legionarios...”⁸⁹

El capità Bayo, que també admet el fet i 422 víctimes, les féu enterrar en silenci, reduint tant com era possible l'efecte de les pèrdues davant de la seva tropa, evitant la possible desmoralització. Bayo culpà del desastre als anarquistes venguts de Cabrera, que no volgueren obeir cap mena d'instrucció i d'aquesta manera comprometeren l'èxit de l'operació.⁹⁰

⁸⁷ Albert Bayo Giroud, *Mi desembarco en Mallorca*, pàg. 140. Josep Massot i Muntaner, *La guerra civil a Mallorca*, pàg. 131.

⁸⁸ Testimoni de l'investigador i periodista Rafel Ferrer Massanet.

⁸⁹ “Historia de la Cruzada Española”, tom IV, pàg. 280

⁹⁰ Albert Bayo, obra esmentada, pàgs. 97 i 98.

Conclusions

Hem intentat documentar l'existència dels fets que provocaren centenars, possiblement dos milers de víctimes. El que passa és que els fets i les teòriques xifres no es corresponen necessàriament amb la troballa de les restes humanes de la guerra civil dins el municipi i la contrada de Manacor. Intentarem esbrinar i aclarir que ha passat a cada un dels llocs on possiblement varen succeir els fets esmentats, deixant per a un altre treball la zona de Sa Coma, del municipi de Sant Llorenç.

1.1 Porto Cristo. Milicians. Bona part de les víctimes de la confrontació armada –no de la repressió- van ser cremades degut a l'estat de descomposició que presentaven. Hi ha nombroses imatges de la situació dels carrers de Porto Cristo durant els dies d'enfrontaments i, de manera especial, quan els republicans reembarcaren. És possible que l'estat dels cossos es degués a la deixadesa, com digueren els nacionals o també a la impossibilitat de transitar una zona que era terra de ningú i que es solia batre pel foc dels dos bàndols de manera continuada i sistemàtica.



Platja de Porto Cristo, 1956. En vermell, la possible localització de les zones on van cremar els cossos de les persones mortes.

1.2 Porto Cristo, milicians presos el 4 de setembre de 1936. Algunes fonts les situen enterrats a la mateixa platja, a la part més propera als penya-segats, coneguda per Ses Coves Blanques. El *Diario de Mallorca* de 17 de juny de 1998 informava que s'havien trobat despulles humanes en aquell indret, quan un turista passejava per la platja. No devien estar en molt mal estat quan el forense Javier Alarcón, que va ser encarregat d'investigar els dos cossos trobats declarava al diari: *"Son dos hombres jóvenes, uno debería tener unos*

18 años y el otro sobre veinte”.⁹¹ Dies després, el mateix diari publicava com s’havia “solucionat” el problema de la troballa per la via ràpida: “*El delegado de Porto Cristo, Antoni Vives (PP) ha ordenado tapar el hueco en el que se encontraron la semana pasada dos esqueletos humanos*” El delegat declarava: “*Lo que se tiene que hacer es taparlo y olvidarnos del asunto...*”⁹² Dies abans, el diari havia publicat: “*No es la primera vez que se descubren en la zona restos de soldados de esa contienda*”.⁹³ El “problema” quedà resolt i cobert de formigó.



Platja de Porto Cristo, 1956. En vermell, la zona de Ses Coves Blanques.

⁹¹ El periodista C. Frau, afegia: “...la sorpresa fue mayúscula cuando el pasado viernes un turista de nacionalidad francesa halló un hueso al pasear tranquilamente por la playa. Debido a las obras del paseo marítimo de las Coves Blanques que se están llevando a cabo, máquinas excavadoras retiraron una capa de hormigón y quedó al descubierto un trozo de tierra que se desprendió a causa del oleaje y permitió que los restos quedaran parcialmente descubiertos”.

⁹² *Diario de Mallorca* de dimarts 23 de juny de 1998, pàg. 16

⁹³ *Diario de Mallorca* de dissabte 13 de juny de 1998, pàg. 47



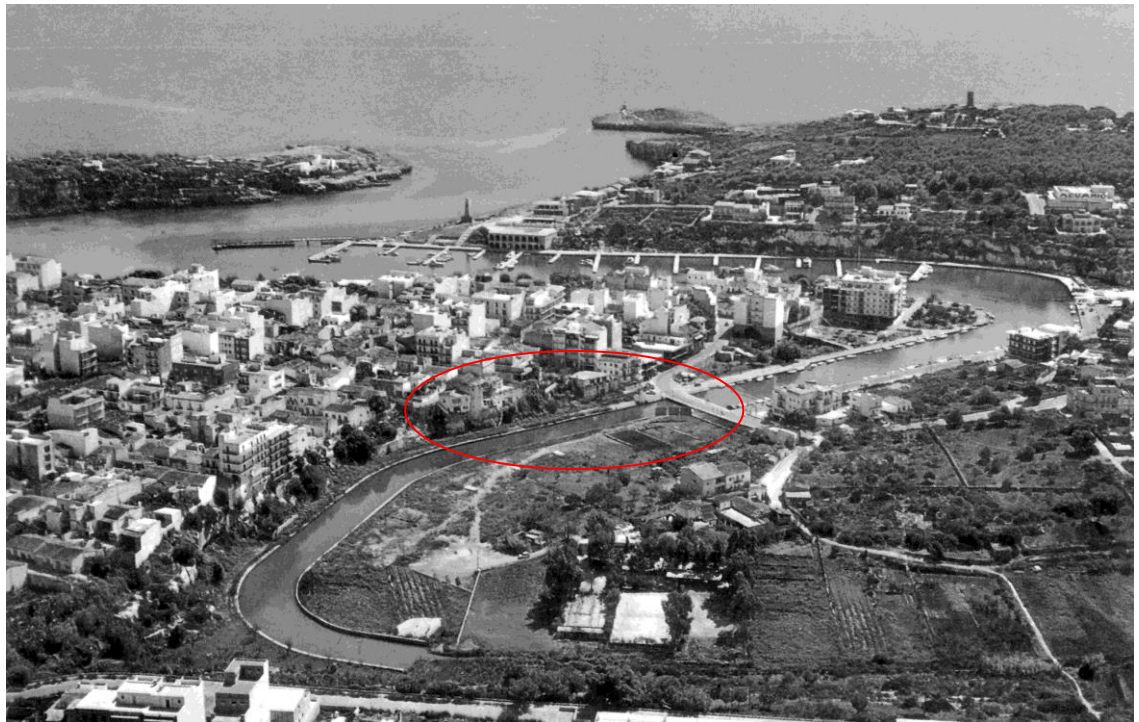
Al fons, Ses Coves Blanques.



El Port en l'actualitat. En vermell, les ubicacions dels cremats/enterrats recollits als punts 1a i 1b.

1.3 **Porto Cristo**, detinguts. Tots els milicians i ciutadans en general que varen ser presos foren conduïts a Manacor. La majoria moriren a Son Coletes, però l'aviador txec, per exemple, fou executat davant centenars de persones al cementiri del Pla de Son Mas. Ja hem parlat abans de la sort que van córrer els 43 presos que va fer el capità Esquivias Zurita el dia 31 d'agost de 1936.

1.4 **Porto Cristo, Es Riuet.** Les 422 persones que moriren al Riuet el 16 d'agost de 1936, el mateix dia del desembarcament, van quedar enterrades dins la zona pantanosa d'Es Cap d'Es Toi. Les autoritats nacionals, conscients d'aquella realitat prohibiren acostar-se a la zona i l'acordonaren de manera que els pescadors no hi poguessin accedir. Rafel Ferrer Massanet testimonià que uns nins estiuejants –entre els que hi era ell mateix- després del reembarcament, de manera irresponsable entraren dins la zona prohibida, per curiositat. Veren una barca trabucada damunt el llot i quan li donaren la volta els quedà la imatge esfereïdora dels cossos dels milicians en descomposició que cobria la barca. Un any després, quan s'havia d'inaugurar el monument feixista el 4 de setembre de 1937, per anar-hi s'havia de creuar obligatòriament el Riuet. Per això, poc abans de la solemne inauguració hi va ser enviada una companyia de sapadors de Palma per treballar en la neteja de la zona, que es varen dur gran quantitat de camionades d'aquell llot barrejat amb despulles humanes, dins la més estricta discreció a un lloc que desconexim. Poc temps després es va obrir la zona als pescadors.⁹⁴

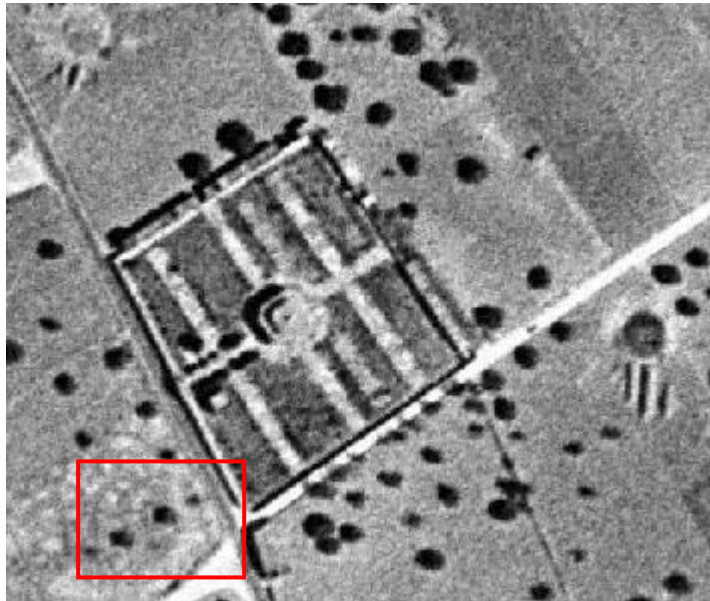


El Riuet. En vermell, la localització de l'indret on varen quedar enterrades les víctimes de l'emboscada.

2.1 **Manacor, Cementeri Catòlic.** Solament podem ubicar-hi les víctimes que moriren assassinades abans del 24 d'agost i alguna d'altra excepcional. El fet que hagi desaparegut el llibre del cementeri, així com altres possibles llistats oficials on poguessin constar les dades més elementals, dificulta poder fer un inventari precís.

⁹⁴ Testimoni de Rafel Ferrer Massanet

2.2 **Manacor**, Cementeri Catòlic, exterior. Les víctimes, que les fonts situen per damunt de les cent, del dia 17 d'agost de 1936 van ser cremades i tapades amb calç. Posteriorment, aquesta zona quedà sepultada baix de la nova Avinguda del Parc, antic camí de Porto Cristo. Les víctimes dels dies successius van ser enterrades en gavetes dins el cementeri, en zones fàcilment cavables o afegides a les fogueres que no aturaven de cremar. D'aquesta manera els cossos s'ajuntaven amb els que havien estat enterrats sense taüt des del 1835.



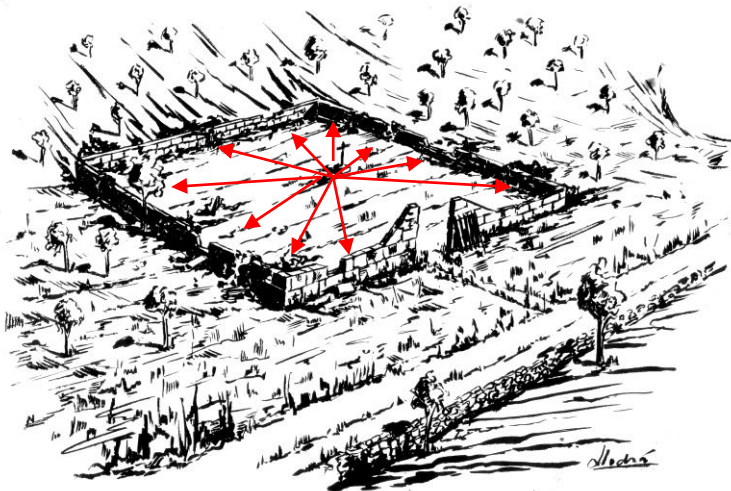
En vermell, la zona emprada per cremar les víctimes, any 1956.



En vermell, la zona emprada per cremar les víctimes en l'actualitat.

3.1 Son Coletes. L'antic cementeri obert amb motiu de la pesta de 1820 va ser el lloc triat per a les execucions de dissidents, presoners i persones indiscriminades. La immensa majoria de víctimes varen ser portades a Son Coletes sense judici previ. Les tretes de la presó són recordades per molta gent, especialment pels presos que van sobreviure: es produïen sempre de nit. Un cotxe o un camió solia portar els presos de la presó comarcal a Son Coletes, passant pel carrer Colom on pujava un capellà que havia d'administrar els sagraments.⁹⁵ Una vegada allà (el testimoni més recent és el de Joan Joan Binimelis, que admetia amb orgull esser un dels botxins de Son Coletes al programa *Zona Roja* de Televisió de Catalunya), s'executaven els presos i l'endemà, s'enterraven. Son Coletes va ser també el lloc d'afusellament i enterro de les persones declarades culpables en consell de guerra a Manacor i també va ser el lloc on dipositaren les despulles d'algunes persones assassinades lluny del poble, dutes a Son Coletes només per a l'enterrament.

El cementeri no era de grans dimensions i des del principi es va seguir la norma d'anar obrint gavetes, partint del centre on anys enrere s'havia instal·lat la creu, en línia recta i de forma radial. De manera que hi havia sèquies que partien del centre en totes les direccions.



Alguns testimonis orals han parlat que no tots els assassinats s'enterraven dins el petit recinte funerari, sinó que també s'utilitzaven les graveres confrontants. A l'actualitat segueix havent-hi una gran activitat d'extracció de grava dins la zona, encara que mai s'ha dit que haguessin aparegut deixalles humanes en els clots de la zona. Això permet deduir que les víctimes eren posteriorment dutes també al recinte i enterrades dins les gavetes. Els antics carreters, que anaven a diari a carregar de grava, veien els cossos abatuts, ja que no eren enterrats fins hores més tard.

⁹⁵ Curiosa la disposició de l'Església: abans de l'afusellament el pres es podia confessar, però no podia rebre el sagrament de l'extrema unció. El capellà havia d'esperar que s'haguessin descarregat els trets i aleshores, només llavors, podia administrar el sagrament, aviat, quan el cos ja es dessagnava i uns segons abans del tret de gràcia. No és estrany, doncs, que en alguns relats d'anys posteriors s'identificàs el capellà amb el tret de gràcia, que mai executaren els capellans a Son Coletes.



En vermell, una part de les graveres que envolten Son Coletes.

De la mateixa manera que algunes morts “exemplars” es van escenificar a l’antic cementeri del Pla davant nombrós públic, en algun cas molt especial – la del batlle Antoni Amer- es va permetre que la gent pogués anar a Son Coletes (es van llogar taxis per a veure l’espectacle) no a contemplar l’assassinat, però si a veure el cadàver. Totes aquelles persones (la majoria hi anaren per curiositat o per gaudir de la imatge) es convertiren en testimonis del que anava succeint, malgrat els papers oficials defugissin d’escriure la realitat i les autoritats de pronunciar aquell nom –Son Coletes- que semblava maleït.

Les víctimes del 36 i següents (assassinats, milicians de Bayo o ajusticiats) es van anar barrejant amb els cossos enterrats als anys vint del segle XVIII.

Si havíem dit abans que les restes humanes de l’antic cementeri del Pla varen ser dutes a Son Coletes quan es va procedir al tancament d’aquell, s’ha de dir que per edificar el nou cementeri –l’actual- es va començar per una gran excavació que havia de possibilitar les tombes subterrànies que hi ha per tot arreu a l’actualitat. El petit cementeri antic quedà inclòs en la seva totalitat dins el nou Son Coletes i totes les gavetes obertes els anys de la guerra van ser excavades. Els ossos i altres restes que es trobaven a cada passa eren carregats, per ordre de la primera autoritat municipal i de Falange, per Bernat Ballester, femater de professió que vivia al carrer del Sol de Manacor, ajudat per Antoni Saïm; ambdós introduïen totes les despulles dins sacs que portaven diàriament a l’ossera del cementeri del Pla. Per tant, si aquesta informació és verídica⁹⁶ haurem de deduir que les despulles mortals d’un gran nombre d’assassinats a Son Coletes feren un camí d’anada i tornada i, després d’haver passat per l’altra cementeri, juntament amb les restes dels assassinats a l’altre indret, acabaren anant a parar tots plegats a l’ossera de Son Coletes.

⁹⁶ Informació facilitada l’any 2004 per l’investigador Rafel Ferrer Massanet.

Dins el plec de condicions per concórrer a la construcció del nou cementeri de Son Coletes, (1947) a l'article quatre es diu: *"Las tierras procedentes de los desmontes y zanjas de cimentación serán clasificadas de dos clases: gravas útiles para los trabajos de construcción y tierras no utilizables para ésta que serán las destinadas al relleno de las zonas que lo requieran"*⁹⁷. Amb poques paraules, les deixalles que no se'n portaren en Ballester i en Saïm, estarien escampades per tot arreu o, encara pitjor, dins els murs de formigó.



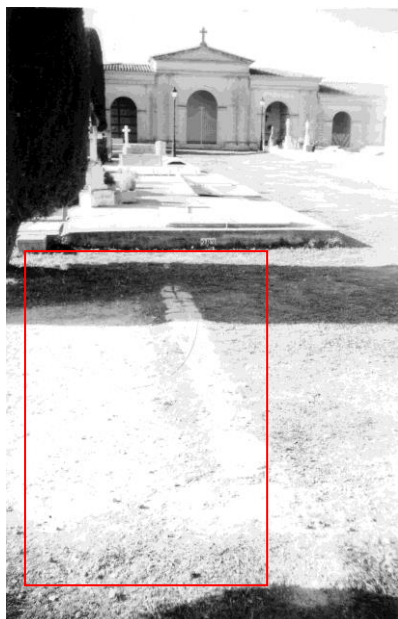
Son Coletes en l'actualitat. Es poden apreciar els nínxols fets en profunditat, la qual cosa ens indica que totes les despulles varen ser tretes i traslladades a algun dels indrets apuntats paràgrafs abans.

Creiem important situar dins el cementeri actual l'emplaçament de l'antic i reduït cementeri de Son Coletes, utilitzat com a camp d'execucions al llarg de la guerra. Segons els testimonis orals⁹⁸ l'antic solar estaria totalment integrat dins l'actual, a la part esquerra del cementeri immediatament després de l'entrada. De fet, s'aporta un document únic gràfic únic on es pot apreciar que l'any 1993 encara es podia veure part de l'antic mur exterior.⁹⁹

⁹⁷ "Nuevo cementerio de la ciudad de Manacor. Pliego de condiciones facultativas". Arquitecte José de Oleza, novembre de 1947.

⁹⁸ Entre els quals hi havia el de Rafel Ferrer Massanet, abans esmentat

⁹⁹ Quan el 1993 es realitzaren obres de pavimentació gairebé en el centre de l'actual cementeri aparegué el basament d'un dels murs que tancaven el primitiu fossar de Son Coletes. Aquesta fotografia fou publicada al núm. 927 de *Perlas y Cuevas* de 22 de novembre de 1996.



3.2 Son Coletes, exteriors. Es sap pel testimoni de persones que tenien una terra prop del cementeri, per algun carreter que anava a fer les seves càrregues gairebé diàries de grava a la zona propera al cementeri i, per l'observació casual o fruit de la curiositat, que algunes persones no van ser executades dins les gavetes radials que partien de la creu central de Son Coletes. Algunes morts –molt possiblement les més massives dels dies 4/5 de setembre- es feren fora del recinte, fora del mur que tancava el vell cementeri. Aquells cadàvers, després d'estar llargues hores a l'exposició de la vista de qui passàs per aquell indret, finalment van ser enterrades a l'exterior del fossar, a la part esquerra de l'antic cementeri prenent com a punt de referència l'entrada de l'actual.¹⁰⁰ També aquesta zona ha estat totalment excavada i pavimentada. L'any 1989 s'hi va construir a sobre un nou cementeri –privat- que està adossat al de Son Coletes, al lateral –precisament- on en Pere Fullana assegurà haver-hi contemplat cossos de gent assassinada.

¹⁰⁰ Aquesta informació està fonamentada en el testimoni de Pere Fullana Perelló, *Damet* (Manacor 1908-2002).



4. **Manacor, disseminats.** El 14 de novembre de 1953 els fills de Gabriela Grimalt Sitjar (Manacor, 1890-1936) denunciaren la desaparició –la mort es donava per segura- de sa mare, ocorreguda el dia 1 de setembre de 1936. Poc després s'obria el sumari 77/1953.¹⁰¹ En definitiva, una dona havia estat assassinada vora una paret d'una finca situada escassament a dos quilometres de Manacor i enterrada al mateix lloc, Son Frau Pere Rei, vora Son Mas. Dasset anys després, per ordre del jutge Gerard M. Tomàs Sabater es va procedir a l'excavació¹⁰² del lloc on els diferents testimonis directes situaven el cos de la víctima.¹⁰³

El cos es va trobar i els doctors Francesc Fortesa Fuster i Miquel Amer Llodrà feren l'informe pericial el dia 25 de novembre del mateix any. Es va acusar Joan Llull de l'assassinat, però –malgrat va estar tancat prop de dos mesos entre les presons de Manacor i Palma- va ser absolt. En realitat va ser declarat culpable, però la sentència d'11 de març de 1955 contemplava que el delicte havia prescrit.¹⁰⁴ Per aconseguir l'absolució (no la declaració d'innocència) s'havia invocat el codi penal de 1932, fet per la República. El tribunal, partint que el delicte es va cometre, tot i reconèixer que Joan Llull era responsable criminalment per haver comès aquell acte voluntàriament i directa. *“...los hechos que se declaran probados integran un delito de asesinato cualificado por la alevosía, previsto y sancionado...”* afirma que procedeix

¹⁰¹ Sumari 77/1953 que es troba als arxius del Tribunal Superior de Justícia de les Illes Balears. Veure el diari Balears, edició del 20 de novembre de 1953, pàgina 4.

¹⁰² L'excavació s'inicià el dia 19 de novembre de 1953.

¹⁰³ El 23 de novembre de 1953, amb presència de Joan Llull (l'acusat d'assassinat) i els testimonis Pere Roig i Jaume Lliteras es realitzà la diligència de reconstrucció dels fets, en el mateix lloc on s'havia trobat la fossa. Es tracta possiblement de la primera fossa d'una víctima del temps de la guerra civil, que un jutge obligava obrir en tot l'Estat espanyol.

¹⁰⁴ Els arguments de la defensa van ser sis: Joan Llull era falangista en el moment del fet (no va estar mai inscrit, segons informà Prefectura Provincial de Falange); que l'acusat es va limitar a obeir el Capità Jaume (no es va aportar una sola prova); que l'assassinat el va cometre un company de l'acusat que ja havia mort; que la mort de Gabriela s'havia d'emmarcar en una acció de guerra (per això el cap de Falange i batle de Manacor Pere Duran emetia un certificat fals afirmant que el front de la guerra arribava a les portes de Manacor, el); que els fills de Gabriela eren “desafectos” i, finalment, que el delicte havia prescrit.

deixar Joan Llull en llibertat per què quan s'obrí el sumari, el 14 de novembre de 1953, ja havien passat més de quinze anys del fet. El fallo del tribunal ja era definitiu. Si s'hagués aplicat la llei de 1944, que no preveia la prescripció fins als vint anys, hagués hagut de ser declarat culpable.

El cas de Gabriela Grimalt obri la possibilitat de les fosses disperses arreu del municipi, des del moment que moltes de les víctimes no van ser mai identificades i ubicades en una o altra fossa; permeten, per tant, la hipòtesi d'altres fosses semblants en altres indrets. Alguns pagesos han reconegut haver trobat restes humans a Manacor i a Porto Cristo. La majoria preferiren no comunicar-ho per evitar-se problemes. Alguns avisaren la Guàrdia Civil després de la troballa i aquesta tampoc volgué problemes o maldecaps. Tot plegat aporta més dificultats a la tasca de relacionar persones desaparegudes amb llocs concrets.

Recapitulació

És difícil que es trobin restes humanes a Porto Cristo. Unes varen ser cremades quan acabà la campanya de Bayo i les altres, ensorrades a la platja, o desaparegudes pels efectes de la mar o cobertes pel formigó del passeig de Ses Coves Blanques.

A Manacor és gairebé impossible trobar una fossa que ofereixi un mínim de garanties ja que tan l'antic cementeri des Pla com el laic, com el de Son Coletes han sofert una transformació absoluta que impossibilita trobar les deixalles dels desapareguts en el lloc on varen morir. El mateix podem dir de la fossa externa del lateral esquerra de Son Coletes, transformada avui en cementeri privat.

És possible encara una nova aparició de despulles d'alguna víctima en un indret qualsevol del camp manacorí, posat que algunes persones hi varen desaparèixer i no es sap, amb total certesa si varen ser cremades a les fogueres dels primers dies o soterrades a les sèquies de Son Coletes. No és impensable la possibilitat que algú que es va donar per mort o desaparegut hagués pogut sortir de l'illa i sobreviscut. Tanmateix, a Manacor moltes de les persones que avui es donen per mortes varen desaparèixer. Existeix una certesa moral dins l'imaginari del poble, però mai pot considerar-se absoluta en alguns casos.¹⁰⁵

A la vista de la situació, potser l'única possibilitat de trobar restes humans d'aquelles víctimes sigui la fossa comuna de Son Coletes on hi reposen les que han anat i vingut d'una a altra banda, sense oblidar que es troben barrejades (degut al fet que no existeix la més mínima classificació de les restes antigues dins l'ossera) amb restes de persones enterrades a Son Coletes en els anys vint del segle XIX i les que van ser enterrades al cementeri del Pla al llarg dels segles XIX i XX. La recerca ens duria a processar la totalitat

¹⁰⁵ A tall d'exemple cal recordar el cas de Joan Salas Llull, donat per mort per gairebé tothom (fins i tot hi apareix al *Diccionari Vermell* de Llorenç Capellà, després d'haver comprovat que "també" el Registre Civil de Manacor el donava per mort el 18 d'agost de 1936). Joan Salas va estar amagat cinc anys (en tenia 17 quan s'inicià la guerra) en casa d'una dona amb fama de bruixa i morí l'any 2003 en un poble de Tarragona.

de les despulles. Per altra banda, manca saber en quin estat es poden trobar tants anys després, en una situació que no és la més ideal per a la seva conservació.

La confusió creada –voluntària o involuntària- pels canvis de llocs d'enterrament als llarg dels darrers segles, juntament amb la desaparició de documents cabdals, els silencis interessats amb la desaparició dels testimonis que podrien donar llum, fa gairebé inviable tot intent d'aclarir i documentar amb precisió on es troben les restes de les víctimes. Tot ens du a pensar que la fossa comuna de Son Coletes és el lloc idoni per a recordar els desapareguts i retre'ls els degut homenatge, com ja es ve fent des del 1984.

ANNEX 1

Víctimes enterrades presumptament al cementeri el Pla de Son Mas¹⁰⁶

Alaró

Simonet Riera, Joan	agost 36
---------------------	----------

Algaida

Antich Fiol, Llorenç	agost 36
----------------------	----------

Jaume Fullana, Miquel	agost 36
-----------------------	----------

Llull Fullana, Antoni	agost 36
-----------------------	----------

Llull Fullana, Pere	agost 36
---------------------	----------

Llull Mudoy, Pere	agost 36
-------------------	----------

Mulet Pou, Miquel	agost 36
-------------------	----------

Oliver Mir, Miquel	agost 36
--------------------	----------

Oliver Sanmartí, Joan	agost 36
-----------------------	----------

Sastre Garcias, Bartomeu	agost 36
--------------------------	----------

Artà

Bartomeu, Es <i>Marmolista</i>	agost 36
--------------------------------	----------

Binissalem

Sans Pons, Bartomeu	agost 36
---------------------	----------

Felanitx

Pou, Andreu	agost 36
-------------	----------

França

Traversay, Guy de (periodista de guerra)	agost 36
--	----------

Milicians antifeixistes venguts amb Bayo

Celestini, Berthelot Gastori Jules François	agost 36
---	----------

Cordero, Manuel	agost 36
-----------------	----------

Cortès Ibarra, Francesc	agost 36
-------------------------	----------

¹⁰⁶ Utilitzam el terme presumptament ja que no existeix un sol document que provi el fet del seu enterrament i que en la majoria dels casos la informació es basa en el testimoni oral, sempre susceptible d'apreciacions subjectives i errònies. En el cas de Manacor, tampoc els pocs documents que es poden consultar (Registre Civil) ofereixen garanties.

Espí Pla, Josep	agost 36
Fiol Vidal, Francesc Xavier	agost 36
Freire Benítez, José	agost 36
Fullana Cardona, Rafel	agost 36
Gómez Vázquez, Emilio	agost 36
Gil Julià, Andreu	agost 36
López Burgos, Baldomero	agost 36
Luar, Pere	agost 36
Lucas García, Pere	agost 36
Nicolau Artigues, Bartomeu	agost 36
Pons Pérez, Santiago	agost 36
Tudurí Pons, Agustí (Maó)	agost 36
Un aviador txec	setembre 1936

Un nombre indeterminat de presos/es republicans

Porreres

Amengual Barceló, Andreu	agost 36
Ferrà Xamena, Sebastià	agost 36
Garau Julià, Miquel	agost 36
Juan i Juan, Pere	agost 36
Llaneras Llull, Jordi	agost 36
Llaneras Trobat, Francesc	agost 36
Nicolau Sorell, Pere	agost 36
Oliver Nicolau, Gaspar	agost 36
Parejo Melià, Fèlix	agost 36
Salleres Picornell, Antoni	agost 36
Serra Servera, Climent	agost 36
Servera Mora, Antoni	agost 36

Sitjar Font, Pere Josep	agost 36
Vaquer Julià, Bartomeu	agost 36
Sant Llorenç	
Llull Duran, Llorenç	agost 36
Son Servera	
Bauçà Cursach, Pere	agost 36
Brunet, Jaume	agost 36
Brunet, Bartomeu	agost 36
Colomar, Bartomeu	agost 36
Gelabert Verdera, Manuel	agost 36
Gili, Antoni	agost 36
Guillem, Miquel	agost 36
Guiscafre Gili, Joan	agost 36
Llodrà, Joan	agost 36
Llull, Antoni "Damià"	agost 36
Llull, Gabriel	agost 36
Miranda, Josep (fill)	agost 36
Miranda, Josep (pare)	agost 36
Miró Aguiló, Josep (fill)	agost 36
Miró Picó, Josep	agost 36
Morell Rosselló, Bartomeu	agost 36
Pallicer, Francesc	agost 36
Perecos, Bernat	agost 36
Perelló, Antoni	agost 36
Santandreu Carbonell, Melcior	agost 36
Sanxo Fornés, Bartomeu	agost 36
Sart, Francesc	agost 36

Servera, Joan	agost 36
Servera Ferrer, Mateu	agost 36
Vives, Joan	agost 36
Vives, Serafí (fill)	agost 36
Vives, Serafí (pare)	agost 36
Vives Sureda, Miquel	agost 36

Manacor

Adrover Sansó, Joan	agost 36
Alomar Mas, Antoni	agost 36
Amengual Muntaner, Antoni	agost 36
Amores Rebollo, Tomàs	agost 36
Barceló i Barceló, Guillem	agost 36
Blanquer Soler, Bartomeu	agost 36
Cirer Gomila, Pere Josep	agost 36
Duran Nadal, Magí	agost 36
Duran Rosselló, Bartomeu	agost 36
Escales Grau, Mateu	agost 36
Estelrich Guiscafres, Pere	agost 36
Fornés Puigrós, Guillem	agost 36
Garau Cerdà, Antoni	agost 36
Gomila Barceló, Jaume	agost 36
Heredia Masguera, Salvador	agost 36
Juaneda, Pere	agost 36
Juaneda Pons, Pere (fill de l'anterior)	agost 36
López Fernández, José	agost 36
Mas Gelabert, Llorenç	agost 36
Matamalas Expósito, Jeroni	agost 36

Matamalas Sitges, Pere	agost 36
Melis Martí, Jaume	agost 36
Mesquida Galmés, Mateu	agost 36
Mesquida Quetglas, Antoni	agost 36
Nadal Vadell, Bartomeu	agost 36
Palmer Duran, Miquel	agost 36
Pol Font, Jaume	agost 36
Ramis Amengual, Bernat	agost 36
Riera Capó, Jaume	agost 36
Roig Picó, Bernadí	agost 36
Salas Domenge, Llorenç	agost 36
Sánchez Prada, Francesc	agost 36
Sansó Pocoví, Miquel	agost 36
Santamaría Cruces, Venanci	agost 36
Segura Bonnín, Miquel	agost 36
Solivellas Celià, Antoni	agost 36
Valls Brindis, Josep	agost 36
Valls Brindis, Ventura	agost 36
Valls Fuster, Josep	agost 36
Valls i Valls, Antoni	agost 36

ANNEX 2

Víctimes dutes presumptament al cementeri laic

Carrió Bauçà, Jaume (Son Carrió)	setembre 1936
Font Riera, Gabriel (Sant Llorenç)	setembre 1936

ANNEX 3

Víctimes dutes presumptament a Son Coletes

Artà

agost 1936

Infermeres de la Creu Roja de l'expedició de Bayo

Buxadé Adroher, Daria (Infermera Creu Roja) setembre 1936

Buxadé Adroher, Mercedes (Infermera de la Creu Roja) setembre 1936

Garcia, Maria (Infermera de la Creu Roja) setembre 1936

L'autora del "Diario de una miliciana".

Teresa (Infermera de la Creu Roja) setembre 1936

Milícies antifeixistes

43 milicians fets presos el 31 d'agost nit del 31 d'agost a 1 setembre

Un nombre indeterminat de milicianes i
milicians fets presos el dia 4 de setembre
de 1936 a Porto Cristo, a Sa Coma i a

les rodalies de Manacor, Sant Llorenç i Son Servera. setembre 1936

Petra

Homar Salom, Andreu agost 1936

Riutort Martí, Antoni

agost 1936

Sant Llorenç

Estelrich Galmés, Bernat (Sant Llorenç) agost 1936

Llinàs Bibiloni, Guillem (Sant Llorenç) setembre 1936

Pasqual Llodrà, Guillem maig 1937

Riera Juan, Jordi (Sant Llorenç) setembre 1936

Riera Parera, Miquel	maig 1937
----------------------	-----------

Manacor

Adrover Caldentey, Antoni

setembre 1936

Adrover Oliver, Bartomeu agost 1936

Adrover Santandreu, Antoni settembre 1936

Amer Llodrà, Antoni	desembre 1936
Amer Roig, Jaume	agost 1936
Artigues Sunyer, Damià	gener 1937
Bassa Galmés, Magdalena	setembre 1936
Bauçà Martí, Antoni	agost 1936
Bauçà Riera, Joan	agost1936
Bonet Fullana, Sebastià	octubre 1936
Bordoy Mascaró, Mateu	setembre 1936
Caldentey Cabrer, Miquel	agost 1936
Caldentey Sansó, Bartomeu	setembre 1936
Cortès i Cortès, Nicolau	agost 1936
Duran Rosselló, Miquel	setembre 1936
Estelrich Ferrer, Joan	setembre 1936
Estelrich Gomila, Guillem	setembre 1936
Estelrich Guiscafres, Bernat	setembre 1936
Febrer Mas, Guillem	octubre 1936
Fornés Bordoy, Bartomeu	agost 1936
Frau Bisbal, Joan	setembre 1936
Fullana Juan, Guillem	novembre 1936
Fullana Pont, Antoni	setembre 1936
Fullana Ramis, Joan	novembre 1936
Galmés Martí, Guillem	setembre 1936
Garau Gayà, Conrad	setembre 1936
Gelabert Riera, Gabriel	setembre 1936
Gelabert Sansó, Bernat	setembre 1936
Gomila Cabrer, Joan	setembre 1936
Gomila Monjo, Miquel	agost 1936

Grimalt Sitjar, Gabriela	setembre 1936
Jaume Vanrell, Margalida ¹⁰⁷	agost 1936
Juan Gomila, Antoni	setembre 1936
Juan Mascaró, Antoni	setembre 1936
Juan Tur, Joan	setembre 1936
Lliteres Brunet, Joan	octubre 1936
Lliteres Cardell, Bernat	octubre 1936
Lliteres Cardell, Jaume	octubre 1936
Lliteras Cardell, Joan	octubre 1936
Llull Font, Francesca	gener 1937
Mas Llodrà, Antoni	agost 1936
Mas Llodrà, Bartomeu	gener 1937
Massanet Rosselló, Pere Joan	novembre 1936
Matamalas Salas, Joan	setembre 1936
Melis Martí, Josep	setembre 1936
Miquel Nicolau, Antoni	setembre 1936
Morey Rosselló, Miquel	octubre 1936
Nadal Gomila, Antoni	setembre 1936
Nicolau Roig, Jaume	agost 1936
Parera Gomila, Joan	setembre 1936
Pasqual Galmés, Antoni	setembre 1936
Pasqual Gelabert, Andreu	setembre 1936
Pasqual Jaume, Miquel	setembre 1936
Pasqual Sureda, Llorenç	setembre 1936
Pérez Ferrari, Antoni	setembre 1936
Pérez Ferrari, Manel	setembre 1936

¹⁰⁷ Alguna font oral situa la seva mort a Petra.

Pérez Ferrari, Roger	setembre 1936
Pérez Fontánez, Rogelio	setembre 1936
Quetglas Sánchez, Sebastià	setembre 1936
Quetglas Serra, Joan	desembre 1936
Quetglas Serra, Miquel	setembre 1936
Reat Bauçà, Salvador	agost 1936
Riera Brunet, Joan	setembre 1936
Rosselló Gelabert, Gaspar	setembre 1936
Salas Llull, Francesca	gener 1937
Sanxo Fluxà, Agustí	setembre 1936
Sitges Febrer, Antoni	setembre 1936
Valls Segura, Rafel	agost 1936
Vives Bibiloni, Gabriel	setembre 1936
Vives Bibiloni, Jaume	agost 1936

BIBLIOGRAFIA I FONTS CONSULTADES PER AL TREBALL DE LES FOSSES A MANACOR

Fons orals:

Adrover Rosselló Pere (+)
Alcover Cabrer, Andreu
Alomar Jaume, Francesca
Amer Roig, Dora (+)
Artigues Bonet, Damià
Caldentey Amer, Joana (+)
Bonet Nadal, Joan
Bonet Palmer, Sebastià
Capellà Fornés, Llorenç
Capó Bisquerra, Miquel
Cardona Escanero, Gabriel (+)
Castor Binimelis, M. Pilar
Cortès Servera, Josep
Cubells Fullana, Joan
Darder Riera Francesc (+)
Domenge Roig, Isabel
Duran Pastor, Miquel
Estelrich Riera, Pere
Estelrich Rosselló, Sebastià
Ferrer Febrer, Antoni
Ferrer Garau, Bartomeu (+)
Ferrer Massanet Rafel (+)
Fons Torrents, Bartomeu (+)
Francisco Segura, Miquel (+)

Francisco Segura, Salvador
Frontera Mestre, Joan (+)
Fullana Perelló, Pere (+)
Fullana Sureda, Margalida
Fullana Salmira, Bernat
Gayà Fullana, Conrad
Joan Binimelis Joan (+)
Mascaró Frau, Melcior (+)
Massot i Muntaner, Josep
Mateu Caplloch, Pere
Mus i López, Enric
Mus i López, Pere (+)
Pascual i Pascual, Sebastià
Pastor Llull, Maria
Pastor Noguera Cristòfol
Puerto Planas, Antoni (+)
Quetglas Febrer, Rosa
Riera Barreiro, Gabriel (+)
Riera Busquets, Sebastià
Riutort, Maria
Salas Vaquer, Francesca
Sánchez Alonso, Andreu (+)
Sánchez Rodríguez, Manuel Víctor (+)
Sansó Barceló, Sebastià
Sureda Busquets, Macià
Tugores Mestre, Josep (+)
Vives Brunet, Miquel

Publicacions Periòdiques Consultades

La Almudaina

Aquí Estamos

Arriba (setmanari de Manacor)

Baleares

El Correo de Mallorca

El Día Mallorca Nova

Diario de Mallorca

Historia y Vida, setembre de 1996

Nosotros

Perlas y Cuevas

Randa

Renacer

La Última Hora

Voz y Voto

La Voz de Menorca

Arxius Consultats

Arxiu del Regne de Mallorca

Arxiu de la Comandància Militar de les Balears

Arxiu Parroquial dels Dolors de Manacor

Arxiu Històric Municipal de Manacor

Arxiu Privat de Rafel Ferrer Massanet

Arxiu dels Jutjats de Manacor

Arxiu de la Presó Provincial de Palma

Arxiu de la Guerra Civil de Salamanca

Arxiu General Militar d'Àvila

Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares

Cuartel General del Generalísimo

Jutjats Militars nº 33 de Palma

Arxiu de l'Audiència Provincial de Palma

Arxiu fotogràfic de "Perlas y Cuevas"

Bibliografia

ANDRÉS DE PALMA DE MALLORCA (Manuel de Lete Triay). *Mallorca contra el marxismo*. Palma, 1936.

ARRARÁS, Joaquín. *Historia de la Cruzada Española*. Vol. IV, tom 16 .Madrid, 1941.

BAYO GIROUD, Alberto. *Mi desembarco en Mallorca*. Palma, 1987.

BERNANOS, Georges. *Les grands cimetières sous la lune*. París, 1938

BONET NADAL, Joan. *Pipes manacorines*. II Jornades d'Estudis Locals. El Segle XX a Manacor, pàg. 393-400

CAPELLÀ, Llorenç. *Diccionari Vermell*. Palma, 1989

DURAN PASTOR, Miquel. *1936 en Mallorca*. Volumes I, II, III, i IV. Palma, 1982.

FERRARI BILLOCH, Francesc. *Mallorca contra los rojos*. Manacor, 1936.

FUSTER FORTEZA, Gabriel. *Un alçament carlí a Mallorca l'any 1935*. Palma, 2010.

GRAN ENCICLOPÈDIA DE MALLORCA

GUARNER, Vicenç. *Cataluña en la guerra de España: 1936-1939*. Madrid, 1975

MASSOT I MUNTANER, Josep. *Mallorca durant la guerra civil (1936-1939)*. Palma 1996.

-*La guerra civil a Mallorca*. Barcelona, 1976

-*El desembarcament de Bayo a Mallorca, agost-setembre de 1936*. Barcelona, 1987

-*Mallorca durant la guerra civil*. Palma, 1996.

-*El primer franquisme a Mallorca*. Barcelona, 1996

-*Guerra Civil i repressió a Mallorca*. Barcelona, 1997.

-*Aspectes de la guerra civil a les Illes Balears*. Barcelona, 2002.

MEMORIA CIVIL, MALLORCA EN GUERRA, publicació per el diari *Baleares* editada setmanalment en forma de fascicles (1986-1987).

MIQUEL JAUME, Llorenç. *Sant Miquel de Son Carrió*, volum II. Palma, 2000.

PÉREZ VENGUT, José. *Porto Cristo, el legionario y otros héroes*. Palma, 1937.

PONS BESTARD, Josep. *Memoria de la guerra civil en Mallorca (1936-1939)* Palma, 2003

RIERA BARREIRO, Gabriel. *Como se inició el golpe de estado en Mallorca* (inèdit).

-*El desembarco en Mallorca* (inèdit)

-*La guerra civil española* (inèdit).

RIERA DALMAU, Joan. *“Historia de Manacor, Siglo XIX, 2ª parte”*. Manacor, 2006.

RUBIO CABEZA, Manuel. *Diccionario de la Guerra Civil Española*, I i II. Barcelona 1987

SALAS LARRAZÁBAL, Ramón. *Historia del Ejército Popular de la República*. Madrid, 1973

SANSÓ BARCELÓ, Sebastià. *Història contemporània d'Espanya. Fonts orals*. (Inèdit).

SCHALEKAMP, Jean A. *Mallorca, any 1936. D'una illa hom no en pot fugir*. Palma, 1981

TUGORES MANRESA, Antoni. *La història robada*. Palma, 2004

-*Manacor: La guerra a casa*. Palma, 2006.

-*Víctimes Invisibles*. Barcelona, 2011.

VILLALONGA, Llorenç. *Falses memòries de Salvador Orlan*. Barcelona, 1967